

PROIECȚII ALE LOGICILOR ANTICE DIN PERSPECTIVA FILOSOFIEI COMPARATE ÎN STUDIILE LUI ARAM M. FRENKIAN

TITUS LATES

Eminent filolog, clasicist și orientalist, Aram M. Frenkian a fost permanent preocupat în scrierile sale de estetica, ontologia, logica, matematica și chiar medicina anticilor¹. A avut toate însușirile necesare unui cercetător în domeniul filosofiei comparate, așa cum el însuși o concepea în cel de-al doilea volum de studii de filosofie presocratică (1937)²:

Pentru a face filosofie comparată, spune el aici, este nevoie de savanți filosofi și lingviști în același timp, buni cunoscători ai mai multor limbi și capabili să înțeleagă filosofia scrisă în acele limbi. Nu este suficient pentru un cercetător în acest domeniu să fie indianist sau sinolog, pentru a înțelege gândirea indiană sau chineză: trebuie ca în același timp să fie un filosof, deoarece cercetarea presupune o serie de investigații detaliate, privind compararea noțiunilor similare, determinarea strictă a sensurilor, a originilor (a etimologiei), a evoluției lor, etc.³

În același studiu, Frenkian a făcut o prezentare comparativă a structurilor limbii grecești, a limbii chineze și limbilor din India antică. Limba greacă, ne spune că este o limbă sintetică („du type à désinence”), ceea ce înseamnă că diferitele funcții sintactice, raporturile de coordonare sau de subordonare între cuvinte, și, în consecință, între noțiunile și ideile pe care acestea le exprimă sunt redade prin desinențele adăugate rădăcinii cuvintelor. Spre deosebire de vechile limbi indo-europene, care au păstrat șapte cazuri, în greaca antică s-au păstrat doar cinci iar toată această structură diferă total de cea a unei limbi analitice izolante, cum e cea chineză, de pildă. Această construcție a limbilor, consideră el, a determinat întreaga evoluție a gândirii acestor popoare⁴.

¹ Pentru a avea o viziune de ansamblu asupra preocupărilor lui Aram M. Frenkian am atașat la sfârșitul prezentării de față și o bibliografie a operei.

² Aram M. Frenkian, *Études de philosophie présocratique*, vol. II: *La philosophie comparée.- Empédocle d'Agrigente.- Parménide d'Élée*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1937.

³ *Ibidem*, p. 37. Pentru relevanța lui, redau și textul original: „Pour faire la philosophie comparée, il faut de nombreuses et de bonnes équipes de travailleurs, des savants philosophes et linguistes à la fois, connaissant à fond plusieurs langues et capables de comprendre la philosophie écrite dans ces langues. Car, cela semble être une banalité, mais pourtant c'est une vérité, qui ne perd rien à être répétée: il ne suffit pas d'être indianiste ou sinologue, pour comprendre la pensée indienne ou chinoise. Il faut, en même temps être philosophe. Les recherches doivent être poussées dans le détail: comparaisons de notions similaires, détermination stricte de leur sens, leur origine (étymologie), leur évolution, etc.”

⁴ *Ibidem*, pp. 10sq.

Referindu-se în mod special la limba greacă explică în amănunt ce înseamnă o limbă „du type à désinence”. Părerea lui este că sistemul filosofic care a tradus cel mai bine toată bogăția de conținuturi a limbii grecești, este cel al lui Aristotel⁵, afirmând că logica lui Aristotel este chiar produsul analizei limbii grecești⁶.

Pentru logica și metafizica aristotelice, clasificarea pe genuri și specii este esențială. Aristotel nu pune la îndoială că genurile și speciile, substanțele și atributele există în structura însuși a realului. La chinezi, aceste categorii sunt necunoscute. Pentru ei, rubricile de clasificare a lucrurilor sunt *yin* și *yang*, aspectul feminin și aspectul masculin. O serie de fenomene asemănătoare par a putea fi semnalate între gândirea greacă și cea indiană, sanscrita fiind o limbă indo-europeană de același tip cu cea greacă, dar cu o structură mult mai rigidă decât greaca. Frenkian indică o serie de astfel de fenomene, dar consideră că identificările dintre concepțiile din gândirea hindusă cu cele din gândirea greacă sunt cât se poate de sterile deoarece „gândirea hindusă n-a avut un Aristotel al ei”⁷. Gândirea conceptuală în India antică – de exemplu cea care exprimă identitatea dintre *ātman* și *brahman* - este însoțită de sentimente religioase și de efuziunii mistice⁸.

Frenkian consideră că Aristotel nu a făcut altceva decât să dezvolte (fără nici o influență exterioară) toate consecințele teoriei maestrului său, Platon. Doctrina lui Platon și doctrina lui Aristotel se află pe aceeași „linie de evoluție”⁹. Mai mult, putem considera doctrina lui Aristotel, spune el, ca fiind quintesența gândirii grecești, sistemul filosofic care a exprimat cel mai complet tendințele conținute în structura limbii și în mentalitatea greacă. Din acest punct de vedere toate sistemele anterioare lui Aristotel pot fi considerate ca un efort de căutare a acestui sistem care a ajuns în forma lui definitivă la Stagirit.

Tot în interiorul gândirii grecești, consideră Frenkian că s-a petrecut și răsturnarea produsă de stoici, prin reacția lor violentă contra realismului attic. Dar a mers doctrina stoică contra spiritului limbii grecești? se întreabă el. Această logică care pleacă de la determinarea relațiilor dintre fenomene, relație pe care are pretenția să o deducă prin rațiune și nu să o inducă pornind de la experiență, dezvoltă o concepție care merge împotriva spiritului limbii grecești, considerată din punctul de vedere al relației exprimate prin desinență, între subiect și predicatul său atribut. Într-adevăr, limba greacă posedă și facultatea de a forma cuvinte compuse, spune Frenkian, ceea ce poate duce la spargerea desinenței, ceea ce a dus și la posibilitatea răsturnării produse de Stoici, și eliberarea până la un punct a spiritului grec, de sub tirania care subordonează predicatul-atribut subiectului¹⁰.

Comparând această situație din limba greacă cu cea din limba latină, Frenkian constată că latina nu posedă facultatea de a forma cuvinte compuse. Din acest punct de vedere, aristotelismul pare mai apropiat de latină decât de limba greacă. De aici explicația pentru succesul pe care l-a avut logica lui Aristotel în

⁵ *Ibidem*, p. 18.

⁶ *Ibidem*, p. 19.

⁷ *Ibidem*, pp. 29–31.

⁸ *Ibidem*, p. 33.

⁹ *Ibidem*, p. 21

¹⁰ *Ibidem*, p. 27.

lumea latinătății medievale, care a dominat gândirea până în pragul lumii moderne¹¹.

Despre abandonarea de către stoici a punctului de vedere aristotelic, Frenkian amintește și într-o notă a studiului său *Ἰστορ, ἱστορες, ἱστορία* (1938). Se referă aici și la o scurtă caracterizare a „momentului stoic” din istoria logicii antice, urmărind motivațiile noii concepții, rezumând concluziile din studiul precedent: „Stoicii au abandonat logica de tip aristotelic. Problema dificilă dacă silogismul trebuie interpretat în extensiune sau în comprehensiune nu se pune pentru ei. Judecata ipotetică (συνημμένον) nu leagă decât evenimente: «Dacă acest om a fost lovit în inimă, el va muri». Toate acestea erau de natură a face din momentul stoic pe acela al începutului logicii inductive. Victor Brochard a și dovedit-o într-un prim studiu, reluat și corijat apoi, în urma obiecțiilor lui Hamelin. Stoicii au abandonat complet ipostaza ideilor. Pentru ei ideile nu sunt decât λεκτά, «exprimabile», altfel spus, *flatus vocis*. Nominalismul lor este total. Dar realul, la ei, nu este faptul, evenimentul. Pentru ei realul este materia și tot ce este real e corp. Evenimentul care e doar punctul de contact al obiectelor materiale nu e mai real decât λεκτά. Or exprimabilele nu au priză decât asupra evenimentului și nu pot să exprime lucrurile corporale care singurele sunt reale”¹².

În studiul *Les origines de la théologie négative de Parménide à Plotin* (1943)¹³, Frenkian a demonstrat cum însăși evoluția gândirii lui Platon urmează cursul rigid și inflexibil al logicii platoniene¹⁴.

Reluând problema originii și influenței Orientului asupra gândirii grecești în studiul *L'Orient et les origines de l'idéalisme subjectif dans la philosophie européenne* (1946)¹⁵, Frenkian elimină ipoteza originii orientale a filosofiei

¹¹ *Ibidem*, 27sq.

¹² Aram M. Frenkian, „Ἰστορ, ἱστορες, ἱστορία”, în *Revue des Études Indo-européennes* (Paris), tom. I, fasc. 2-4, 1938, pp. 468-474. Extras: Bucurest, Librăria Academică/ Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1938, pp. 6, 7n.; Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 7-14 [„Histor, Historeo, Historia”], pp. 13, 14n.

¹³ Aram M. Frenkian, „Les origines de la théologie négative de Parménide à Plotin”, în *Revista Clasică* (Paris/București), tome XV, partea I-a: Filologie, Literatură, Istorie, 1943, pp. 11-50. Extras: București, Imprimeria Națională, 1943; Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 260-300: „Originile teologiei negative de la Parmenide la Plotin”.

¹⁴ Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. cit., pp. 296, 297.

¹⁵ *L'Orient et les origines de l'idéalisme subjectif dans la philosophie européenne*, vol. I: *La doctrine théologique de Memphis. (L'inscription du roi Shabaka)*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1946; Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 131-281: „Orientul și originile idealismului subiectiv în gândirea europeană, vol. I: Doctrina teologică de la Memphis (Inscripția regelui Shabaka)”; Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu,

grecești și examinează influențele de detaliu care s-au putut exercita asupra ei. Cu acest prilej, autorul revine cu unele precizări și asupra metodei de cercetare, propunându-și să întreprindă „un studiu mai mult sau mai puțin complet al unor semne și indicii, necesare pentru a stabili, cu o foarte mare probabilitate, faptul că, din două doctrine care se aseamănă, una este primordială, iar cealaltă derivată”¹⁶. După părerea lui, „faptul că grecii au ignorat limbile străine ale popoarelor Orientului Apropiat nu a constituit un obstacol pentru trecerea ideilor și a concepțiilor cu caracter filosofico-teologic, precum și a credințelor religioase”¹⁷.

Frenkian se ocupă în mod special, în acest studiu de influența gândirii egiptene asupra filosofiei grecești. Prezintă „un text, unic în felul său, care ne dă posibilitatea de a sesiza specificul gândirii egiptene, modul particular al acesteia de a interpreta lucrurile”¹⁸: inscripția regelui etiopian Shabaka, provenită din templul lui Ptah din Memfis și care se găsește astăzi la British Museum din Londra.

„Dacă gândirea greacă, cu splendoarea sa, se va fi născut sub influența gândirii egiptene, avem toate șansele de a descoperi în vechea filosofie greacă temele care constituie *substratum*-ul concepțiilor teologice ale textului din Memphis”, spune Frenkian¹⁹. Dar nu găsește acest lucru. De exemplu, la nici unul dintre vechi înțelepți ai Greciei, fie ei poeți, teologi sau filosofi, nu întâlnește concepția creației *ex nihilo*²⁰. Nici la Platon, nici la Aristotel, nici la marile școli postaristotelice: școala stoicilor și școala epicureilor²¹. Astfel ajunge la concluzia că „filosofia elenă s-a dezvoltat într-o cu totul altă direcție și pe cu totul alte baze decât cele ale gânditorului din Memphis.”²²

Însă Frenkian nu susține că gândirea greacă a rămas fixată în punctul de vedere platonician. Amintește la un moment dat pe parcursul studiului despre fermentul venit din Egiptul faraonilor manifestat în filosofia lui Plotin (logica lui Plotin?): „Datorită forței sale reale de a concepe filosofic, înțeleptul egiptean din Memphis a dat creației *ex nihilo*, care pare illogică și arbitrară prin excelență, o bază logică și precisă.[...] aceste idei vor fi rafinate, puse la punct și perfecționate de către Plotin”, anticipează Frenkian²³. El a avut intenția să ajungă la expunerea acestor idei într-o lucrare cuprinzătoare intitulată *Plotin et l'Orient* (1962/63). Proiectul avea să fie întrerupt de dispariția sa prematură după reluarea într-o formă mai concisă, dar și cu precizări noi, a conținutului din studiul anterior.

Până la sfârșitul vieții, Frenkian a reușit să încheie doar un studiu de filosofie comparată referitor la relația între scepticismul grec și filosofia indiană, în care este

București, Editura Ararat, 1998, pp. 53–231: „Orientul și originile idealismului subiectiv în gândirea europeană, vol. I: Doctrina teologică de la Memphis (Inscripția regelui Shabaka)”.

¹⁶ Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. cit., pp. 66, 67. Vezi și p. 99.

¹⁷ *Ibidem*, p. 87.

¹⁸ *Ibidem*, p. 103.

¹⁹ *Ibidem*, p. 168.

²⁰ *Ibidem*, p. 180.

²¹ *Ibidem*, p. 193.

²² *Ibidem*, p. 194.

²³ *Ibidem*, pp. 162–164.

interesat în mod deosebit de informațiile asupra Indiei, care se găsesc în izvoarele grecești și unele probleme de logică indiană, în special cea a tetralemei²⁴.

Folosește ca sursă de informare, în mod special, cele două lucrări rămase de la Sextus Empiricus (secolul II): *Schițe pyrrhoniene*, în trei cărți, și *Contra matematicienilor*, în 11 cărți, opere care „constituie compendii ale întregii filozofii sceptice, adevărate *summa*, în sensul tratatelor din evul mediu” dar și expuneri prețioase despre logica și fizica stoiciana, precum și despre canonica și fizica epicuriana. „Cu ajutorul operelor lui Sextus Empiricus, completate cu informațiile din Diogenes Laertios, Cicero și alții, spune Frenkian, se pot reconstitui până într-un grad oarecare logica stoiciana și canonica epicuriana, aceste două părți ale filosofiilor respective, așa de interesante și insuficient apreciate în valoarea lor pozitivă, pentru dezvoltarea științei și filosofiei europene în timpurile moderne”²⁵.

După o succintă expunere a filosofiei sceptice, din care aflăm că „scepticismul academic care s-a dezvoltat în luptă mai ales cu stoicismul”, Frenkian se referă la două exemple pentru ilustrarea unor puncte de doctrină, pe care le întâlnim la Sexus Empiricus și în filosofia indiană, având în vedere desigur și unele aspecte logice.

Mai întâi prezintă pe larg comparația „funiei-șarpe” în filosofia indiană, pentru a arăta felurile aplicări pe care le-a avut în gândirea Orientului și importanța ei. Aflăm de la autor că imaginea funiei luate drept șarpe a avut o largă răspândire sub diverse forme, în timp: în *Vedānta*, „unul dintre cele șase sisteme de filosofie ortodoxă ale Indiei”, în interpretarea lui Śamkara, în *Māndūkia-kārikā* a lui Gaudapāda, apoi, mult după Śamkara, la Rāmānuja, marele rival al acestuia. Dar ceea ce i se pare mai important este că această imagine a funiei confundate cu un șarpe o găsim „în alt ansamblu” la Candrakīrti, marele logician al școlii budiste *Mādhyamika*, care a trăit în secolele VI-VII.

Frenkian citează (după Stcherbatsky) din comentariul acestuia la *Mādhyamika-sūtra* lui Nāgārjuna, când spune despre nivāna: „Așadar, trebuie înțeles că nimic nu este suprimat în nivāna și nimic nu este anihilat. Nivāna consistă, pur și simplu, în suprimarea absolut tuturor construcțiilor (false ale) imaginației noastre...Așadar, elementele care nu există acolo, în Absolut, nu există în realitate nici de fel; ele sunt asemenea cu acel fel de frică pe care o încercăm, în întuneric, când o frânghie e confundată cu un șarpe, și care dispare de îndată ce se face lumină”²⁶. Frenkian observă că aici se vorbește despre teamă, la fel ca în exemplul lui Sextus-Carneade, și frica dispare cu luminarea obiectului și recunoașterea lui.

²⁴ Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec și filozofia indiană*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române (Biblioteca antică – Studii), 1957; Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 81–130; Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 1997, pp. 7–82. Studiul a beneficiat de o circulație internațională fiind publicat în *The Philosophical Quarterly* (Amalner/India), vol. XXX, no. 2, 1957, pp. 115 - 126 (Aram M. Frenkian, „Sextus Empiricus and Indian Logic”) și în *Bibliotheca Classica Orientalis* (Berlin), III. Jahrgang, Heft 4, 1958, pp. 212–249 (Aram M. Frenkian, „Die griechische Skeptizismus und die indische Philosophie”).

²⁵ Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 1997, pp. 12, 13.

²⁶ *Ibidem*, pp. 24, 25.

Lui Frenkian i se pare că exemplul cu funia și șarpele se găsește și la Dignāga (secolul V), în opera sa *Pramāna-samuccaya*, păstrată în traducere tibetană și pe care o rezumă Satis Chandra Vidyabhusana, în *Istoria logicii indiene (A History of Indian Logic)*, Calcutta, 1921, p. 277). După Dignāga, dacă cineva confundă în obscuritate o funie cu un șarpe, avem de a face nu cu o percepție, ci cu o preconcepție.

Cercetând comparația, Frenkian crede că nu se poate face caz de faptul că Sextus a trăit în secolul II iar Candrakīrti în secolul VII, pentru a decide că exemplul confundării unei funii cu un șarpe ar fi anterior în lumea greacă. Dimpotrivă, crede el, trebuie să ținem cont de „citarea rapidă” a exemplului funie-șarpe la Candrakīrti, ca ceva cu totul familiar și cunoscut, apoi de extinderea mare a exemplului acesta în toată literatura filosofică indiană, ceea ce par a-i dovedi o origine populară și foarte veche în India, pe când Sextus Empiricus, pare a fi singurul autor grec la care se găsește această comparație (cu excepția dintr-un text din Demetrius, *De elocutione*, pe care A. Piatkovski i-a semnalat-o autorului). Ținând cont și de faptul că, deși șarpele nu este necunoscut în Grecia antică, acest animal este mult mai răspândit și teama de el mult mai mare în India decât în Grecia, Frenkian este înclinat să vadă în India locul de origine al comparației funiei confundate cu un șarpe.

Al doilea exemplu la care se referă Frenkian, privește formula „acolo unde este fum, este și foc”, pe care spune că a întâlnit-o de patru ori în opera lui Sextus Empiricus, și nu îi este cunoscut că s-ar găsi la vreun alt autor grec (autorul mărturisește că un coleg, Tr. Costa, i-a semnalat două texte din spațiul roman în care se întâlnește formula: Plaut. *Curc.* 53: *flamma fumo proximast*; Publius Syr. 389: *numquam ubi diu fuit ignis deficit vapor*).

Frenkian dă în traducere textul cel mai complet din cele patru menționate, din *Adversus mathematicos*, VIII, §152, p. 136, 31 Mutschmann: „«Semnul amintitor, observat în mod evident concomitent cu lucrul semnificat, o dată cu apariția lui, dacă acesta (*sc.* lucrul semnificat) este neclar, ne duce la reamintirea lucrului observat concomitent cu semnul și pe care, în momentul de față, nu-l întâlnim în mod limpede, ceea ce se întâmplă cu fumul și cu focul. Întrucât noi le-am observat pe acestea două adesea împerecheate unul cu altul, de îndată ce-l vedem pe unul, adică fumul, ne revine în memorie și cel de-al doilea, adică focul, pe care nu-l vedem. Același raționament și cu privire la cicatricea care urmează răni și cu privire la rănirea inimii care precede moartea»²⁷. În India, formula „acolo unde este fum, este și foc”, este unul dintre cele mai populare și răspândite filosofeme, ne spune Frenkian, dându-ne câteva amănunte și în legătură cu modul în care este conceput *raționamentul indian*: „Cu ajutorul acestei formule, se exemplifică raționamentul (*anumāna*) indian, care concludde de la particular la particular; este propriu-zis o inferență, care însă trece printr-o formulare generală, căreia îi urmează un exemplu. Raționamentul indian este așa de puțin conceput ca având un mers de la general la particular, încât formula aceasta generală se numește «exemplu» (*udāharana*)²⁸.”

²⁷ *Ibidem*, p. 29.

²⁸ *Ibidem*, p. 30.

Și în acest caz, având în vedere că exemplul se găsește în aria elenă numai la Sextus Empiricus, pe când în India răspândirea este fără seamăn, Frenkian înclină să dea o origine indiană filosofemului, deși „formula nu este așa de caracteristică, neavând elemente specifice domeniului indian”, încât să fie sigur de afirmația lui.

Generalizând rezultatele și extinzând cercetarea asupra problemei influențelor între cele două civilizații: indiană și greacă, Frenkian aduce în discuție și raporturile grecilor cu călătorii străini și, probabil cu negustorii indieni, amintind și faptul că Sextus Empiricus îi cunoaște pe indieni, (citându-i de nouă ori în opera sa!), ceea ce face plauzibilă varianta că exemplul funiei confundate cu un șarpe și formula „acolo unde este fum, este și foc” au putut fi culese chiar din gura indienilor veniți în Grecia.

În cea de-a doua parte a studiului, Frenkian se ocupă de problema tetralemei, „o modalitate de judecată logică, pe care o întâlnim atât la filosoful grec (Sextus) cât și în logica indiană”²⁹.

Frenkian ne spune că „ori de câte ori prezintă o problemă pentru a-i combate toate posibilitățile din punctul de vedere al scepticismului, Sextus recurge la formele trilemei și ale tetralemei, - pe când alternativa dublă, dilema, aproape că nu vine în considerare, ca fiind prea săracă și neputând cuprinde toate posibilitățile chestiunii, - pentru a fi apoi anihilate una câte una, spre marea satisfacție a scepticului”³⁰ și ne oferă mai întâi câteva exemple de prezentare în formă de trilemă, la acesta. Trece apoi în revistă cazurile de tetralemă, fără a pretinde că este exhaustiv, și dă mai departe o serie de exemple cu patru posibilități ipotetice, pe care le discută scepticul, fără însă a avea tetralemma sub forma ei clasică.

După Frenkian, „metoda septică a lui Sextus Empiricus consistă în a arăta că, în oricare din ipotezele cuprinse în membrii trilemelor și tetralemelor ne punem, ele implică contradicție, astfel încât singura cale de urmat este de a ne abține (ἐπέχειν) de a ne da consimțământul din ipoteze, presupunând că ea este adevărată, singura adevărată”³¹. Dar ne face atenți la faptul că tetralemma este un procedeu logic neuzitat în filosofia greacă. În afară de Sextus, spune el, există foarte puține alte exemple în literatura greacă (autorul îl menționează pe Th. Stcherbatsky care face o aluzie la procedeu tetralemei, întrebuițat de Platon în dialogul *Parmenides*, însă mărturisește că nu a identificat pasajul).

În schimb, constată că este un procedeu foarte răspândit și uzitat în logica indiană și ia în cercetare, pentru început, *Mādhyamika-sūtrā* ale lui Nāgārjuna, capitolul 1 privitor la *Cauzalitate* și capitolul 25 despre *Nirvāna*, precum și comentariul lui Candrakīrti la aceste două capitole (după textele care i-au stat la dispoziție în traducerea lui Th. Stcherbatsky). Alte exemple de tetralemă la care Frenkian face referire sunt cele din *Māndūkya-kārikā* a lui Gaudapāda și comentariul la acest text făcut de Śamkara, Vedānta lui Śamkara și apendicele la capitolul VIII din *Abhidharmakośa* a lui Vasubandhu.

Din comparația tetralemei la Sextus Empiricus și cea din filosofia indiană, Frenkian degajă impresia netă că forma indiană e originalul, pe când la Sextus

²⁹ *Ibidem*, p. 13.

³⁰ *Ibidem*, p. 46.

³¹ *Ibidem*, pp. 50, 51.

tetralema este un procedeu logic fără multă profunzime și colateral. După părerea lui, dacă există influență, ea nu s-a putut exercita decât din partea indiană asupra lui Sextus sau a izvoarelor lui, dar totuși nu exclude complet ipoteza că grecii ar fi ajuns independent de India la formulările lor ale tetralemei.

În continuarea studiului, Frenkian caută să stabilească data cea mai veche la care tetralema și celelalte filosofeme indiene ar fi putut trece din lumea gândirii indiene în filosofia greacă. Cu privire la funia confundată cu un șarpe reamintește de posibilitatea ca imaginea să provină de la Carneades sau de la discipolul lui, Cleitomahos, aceasta cu atât mai mult cu cât Sextus, după cum arată Frenkian, nu pare a fi creatorul ideilor și imaginilor pe care le găsim în operele sale. În privința tetralemei, Frenkian ne informează că două din tetralemele pe care le-a menționat, sunt date de Sextus ca provenind de la stoicieni. Părerea lui însă este că „e posibil ca ideile din aceste texte să fie în părțile lor esențiale de origine stoiciană, dar forma tetralemei, în care sunt puse, n-are nimic comun cu filosofia stoiciană. Ea este o îmbrăcămintă pusă de autorul septic peste fondul stoician”³².

În vederea unui posibil răspuns, Frenkian ne aduce în atenție un text foarte important, din Eusebius din Cesarea, luat de la Aristocles peripateticianul, care privește doctrina lui Pyrrhon, pe care îl și traduce:

„«[1] Este necesar, înainte de toate, să căutăm cunoașterea de noi-înșine. Dacă noi nu suntem făcuți prin natură spre a ne cunoaște pe noi-înșine, e zadarnic să mai urmărim cunoașterea celorlalte lucruri. [2] Au existat unii din vechii filosofi care au vorbit în felul acesta, iar pe aceștia i-a contrazis Aristotel. Pyrrhon din Elis e unul dintre aceia care s-au încumetat a vorbi astfel. Dar el n-a lăsat nimic scris; însă elevul său Timon spune că cine vrea să fie fericit trebuie să aibă în vedere aceste trei lucruri: mai întâi, cum sunt lucrurile prin firea lor, în al doilea rând cum trebuie să ne comportăm noi față de ele, și în fine ce va rezulta pentru cei ce se comportă astfel. [3] Și el răspunde astfel: lucrurile sunt egal de indiferente (ἀδιάφορα), schimbătoare (ἀστάθμητα) și nesigure (ἀεπίχριτα). De aceea, nici simțurile nici opiniile noastre nu sunt nici adevărate nici false. De aceea nu trebuie să ne încredem în ele, ci trebuie să fim fără opinii (ἀδοξάστους), fără înclinații (ἀγλίνοις) și neșovăielnici (ἀχραδάντους) și să nu spunem despre fiecare lucru că *este mai curând decât că nu este, sau că este și nu este, sau nici că este și nici că nu este*. [4] Pentru cei ce au această dispoziție, Timon zice că va urma mai întâi abținerea de a vorbi (ἀφασία) și apoi imperturbabilitatea (ἀταραξία), Ainesidemos însă că va urma plăcerea (ἡδονή). [5]”³³.

În acest rezumat al lui Aristocles, Frenkian găsește o tetralemă care îl privește pe Pyrrhon, fondatorul vechii școli sceptice din Grecia (care a trăit aprox. între anii 365 - 275 î.e.n). și pe elevul său, Timon din Flius: 1) este; 2) nu este; 3) este și nu este; 4) nici este, nici nu este. Bazându-se pe datele cele mai certe cu privire la viața lui Pyrrhon, o parte din ele relatate și de Diogenes Laertios, – participarea, împreună cu maestrul său Anaxarhos, la expediția lui Alexandru cel Mare, contactul cu *gymnosophystii*, adică cu *yoghinii* din India și cu *magii*, petrecerea a

³² *Ibidem*, pp. 58, 59.

³³ *Ibidem*, pp. 59, 60.

unsprezece ani în Orient, – la care se poate adăuga influența Indiei asupra aspectului teoretic al doctrinei lui, Frenkian crede că se poate susține că Pyrrhon a fost „primul filosof grec care a prezentat probleme filosofice sub forma tetralemei, pe care a introdus-o în cugetarea greacă, în special în școala sceptică”³⁴. Frenkian întărește afirmația, adăugând și motivul intern, psihologic, pe care l-a avut Pyrrhon, după părerea lui, pentru a-și însuși tetralema din logica indiană, și ajunge la concluzia că „Toate aceste considerații fac extrem de probabilă originea indiană a tetralemei în gândirea greacă, iar adoptarea ei pare a merge până pe timpul lui Pyrrhon și cucerirea lui Alexandru cel Mare, deci epoca 334 și 323 î.e.n. Probabil că Pyrrhon a căpătat cunoașterea tetralemei din contactul său oral cu filosofii indieni, și nu din izvoare scrise, întrucât, necunoscând limbi indiene, nu le putea consulta”³⁵.

Referindu-se în încheierea studiului la rezultatele întregului său demers, Frenkian speră că a dovedit, cu gradul de probabilitate inerent în rezolvarea unor astfel de probleme, că gândirea indiană, prin filosofia și logica ei, a exercitat o influență asupra cugetării grecești, încă din a doua jumătate a secolului IV ante. și că această influență s-a exercitat asupra școlii sceptice grecești. Deci India nu numai a primit ci și a dat Greciei, deși darul în cazul tetralemei n-a fost de mare extensiune, după cum nici școala sceptică n-a avut o prea mare extensiune în gândirea greacă.

La începutul lucrării *Plotin et l'Orient* (mss 1962/3), Frenkian consemnează reacții și noi păreri în legătură cu prezența tetralemei în filosofia greacă și filosofia indiană³⁶. Consideră că s-ar putea lua în seamă și ipoteza contrară, și anume cea a originii grecești a celor trei teme filosofice. Amintește faptul că Jurgen Man (într-o scrisoare) și Péter Ladány, într-un articol din „Külénlenyomat az Antik Tannlmániok” (1960), i-au sugerat că tetralema să fi fost născută în cursul polemicii dintre școlile grecești post-aristotelice. În ceea ce-l privește însă, acordă o foarte mică șansă de adevăr acestei ipoteze, deoarece raționamentul în cauză este atât de puțin dezvoltat în filosofia greacă, încât nici n-a fost remarcat. Menționează faptul că înainte de a o face el, doar Stcerbatsky citează tetralema, însă în filosofia indiană, iar Karl Prantl, în marea sa lucrare *Geschichte der Logik im Abendlande*, nu face nici o mențiune în acest sens, atât de nesemnificativă îi va fi părut tetralema în filosofia greacă³⁷.

Formulei „acolo unde este fum, este și foc”, Frenkian i-a dedicat un articol aparte, publicat în seria „Acta Logica” a Analelor Universității din București³⁸. Cu acest prilej, Frenkian reia ideea conform căreia, cu ajutorul acestei expresii, în

³⁴ *Ibidem*, p. 61.

³⁵ *Ibidem*, p. 62.

³⁶ Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 282–409 [„Plotin și Orientul”].

³⁷ Aram M. Frenkian, *Plotin și Orientul*, ed. cit., pp. 291, 293.

³⁸ Aram M. Frenkian, „«Wherever there is smoke, there is fire»”, în *Analele Universității C.I. Parhon. Seria Acta logica*, anul IV, nr. 4, 1961, pp. 65–68; Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), pp. 83–88 [„Acolo unde este fum, este și foc”].

India este ilustrată inferența, precizând că raționarea indiană nu este concepută ca un proces care merge de la general către particular, așa cum este evident pentru formula care corespunde propoziției noastre majore în silogism. Întorcându-se la Sextus, observă că exemplul legăturii între fum și foc apare mai mult cu intenția de a ilustra un proces epistemologic. Scepticul spune că dacă două lucruri sau fenomene se observă deseori împreună, unul însoțind pe celălalt, acest fapt îl face pe observator să aștepte prin apariția unuia, și apariția celuilalt, așa cum se întâmplă cu fumul și focul. Fumul este semnul (σημείον), și focul este semnificatul (σημειῶν).

În acest articol, Frenkian subliniază anumite particularități ale logicii indiene care cresc probabilitatea ca Sextus Empiricus, sau sursa lui, să fie dependent de filosofia indiană. În dezacord cu Satis Chandra Vidyabhusana, „istoricul învățat al logicii indiene”, care a recunoscut marea importanță a influenței logicii aristotelice asupra celei indiene, și a subestimat astfel caracterul specific al modalității indiene de raționare, Frenkian e de părere că logica indiană nu și-a pierdut niciodată caracterul său indian, și silogismul aristotelic, - dacă va fi exercitat vreodată o influență asupra gândirii indiene – a imprimat, cel mult, schematismul său asupra modalității indiene de raționare, și nu a reușit niciodată în introducerea unor modificări reale și profunde în logica indiană: „Raționamentul indian întotdeauna merge de la un caz particular la alt caz particular, este o inferență. Așa-numitul termen mediu este, înainte de toate, un semn (*linga*; vezi σημειῶν la Sextus), care, prin prezența sa, realizează legătura între termenul major (*sādhyā*) și termenul minor (*pakṣa*). Deși termenul mediu mai este numit și cauză (*hetu*), el, de fapt, nu este nimic mai mult decât un semn, care denotă prezența termenului major, adică a predicatului, în termenul minor, care este subiectul concluziei. Dimpotrivă, termenul mediu este deseori cauza, cum a declarat Aristotel”³⁹.

Printr-o comparație între silogismul aristotelician și modul indian de raționare, Frenkian face evidentă diferența esențială între cele două, oprindu-se prin câteva comentarii asupra terminologiei logicii indiene și analizând ipoteze legate de folosirea ei: „În silogismul care dovedește faptul că Socrate este muritor, termenul mediu «om» este o cauză reală. Socrate este muritor, pentru că este un om, pentru că «umanitatea» din el este cauză a faptului că el este muritor. Dimpotrivă, în modul indian de raționare, fumul *nu* este cauză [*hetu*] a focului, ci numai un semn (*linga*), că focul este prezent. Propriu-zis, aici, *hetu*, pentru că desemnează termenul mediu, semnifică nu cauza, ci rațiunea. Spunem, de asemenea, că aici există foc, *pentru că* există fum de văzut și aici termenul «pentru că» indică nu cauza, ci rațiunea inferenței. De aceea *hetu* este cauza logică a inferenței. Dimpotrivă, cauza reală a unui eveniment este numită *kāraṇa* sau *kāria*. Întreaga logică indiană este dominată de acest punct de vedere: adică a infera dintr-un eveniment ca semn la un alt eveniment ca semnificat. Autorii indieni de logică au folosit termenii *linga* și *hetu*, urmând o alegere care este dificil de înțeles pentru noi. Este poate posibil ca apartenența la o anumită școală sau la alta, opusă, să conducă la alegerea unei expresii sau alteia. Maeștrii budiști, care nu au admis o relație causală între ceea ce se ivește (pe neașteptate) și *dharma* cea repede

³⁹ Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), p. 85.

pieritoare, au preferat termenul *linga* față de cel de *hetu*. Dar și aici, nu avem o regulă constantă. Ex. Dharmakirti (a cărui cea mai faimoasă lucrare e intitulată *Nyāya-bindu*) care era buddhist și Uddyotakara (care a scris o carte cu titlul *Nyāya-vārtika*), un continuator al filosofiei *Nyāya*, par să fi preferat termenul *linga*, în cercetările lor logice”⁴⁰.

În scopul de a arăta diferența între logicile aristotelică și indiană, „în toate aspectele acestei discipline”, Frenkian tratează problema definiției: „Aristotel dă definiția unui concept prin *genus proximum* și *differentia specifica*. Nimic comparabil nu poate fi găsit în logica indiană. Definiția, în filosofia indiană este numită *laksana* și în sensul său logic, acest cuvânt semnifică «semn caracteristic». De aceea, problema nu este aici de a găsi un gen superior al obiectului sau al conceptului care trebuie definit, cum este în logica greacă, și de a delimita acest concept în relație cu alte specii conținute în același gen, exprimate în greacă prin termenul ὄρος, care semnifică «delimitare», «definire». Pentru indian, problema este de a căuta și a găsi un semn caracteristic care face obiectul imediat cunoscut. [...]. Semnul sau marca caracteristică nu ar trebui să fie nici prea larg, dar nici prea îngust. Ele ar trebui să desemneze toate individualele care intră în aceeași noțiune și numai pe acestea”⁴¹.

Referitor la textul tradus din Sextus, Frenkian crede că se poate afirma relația incontestabilă între modalitatea de a stabili *nexus* cauzale și cea a indienilor. Consideră că: „Ultimele două exemple în textul lui Sextus subliniază logica stoicilor: cicatricea și rana, moartea și rana la inimă. Deja în judecata ipotetică (συνημμένον) a stoicilor, poate fi găsită legătura între două evenimente, dintre care unul este un semn prin care al doilea va fi recunoscut”⁴².

Dar Frenkian nu e înclinat să conchidă, din similaritatea conceperii concluziei logice de către stoici și de către indieni, dependența indienilor de stoici. Dimpotrivă, este convins că logica stoicilor, atât de originală, răsturnând logica lui Aristotel, este născută și se dezvoltă pe fundament grec.

Crede că se poate explica această schimbare, după cum a arătat și în alte locuri, prin diferența totală între concepția aristotelică și cea stoică despre ceea ce este real: „Aristotel consideră Formele (εἶδη) ca universale, care se realizează în lucrurile concrete. Doar aceste forme sunt obiectul științei, al cunoașterii. În schimb, stoicii sunt materialişti și nominalişti, și ei consideră că tot ceea ce este, este existent, deci nu există loc pentru o combinație conceptuală cum o prilejuiește logica lui Aristotel”⁴³. Frenkian amintește că: „În *Canonicul* lui Epicur, găsim aceeași concepție despre *semn* și *semnificat*, pentru că și Epicur este un materialist și nu admite nici o logică a conceptelor ca universale. Atunci, realul, odată cu el, este material și întotdeauna actual, chiar dacă este ascuns (ἄδηλον)”.

În încheierea articolului, autorul lasă dezbateră deschisă, spunând că este posibil să se facă studii comparative foarte interesante despre problemele logice ale

⁴⁰ *Ibidem*, p. 86.

⁴¹ *Ibidem*, pp. 86, 87.

⁴² *Ibidem*, p. 87.

⁴³ *Ibidem*, p. 88. Vezi și: Aram M. Frenkian, *Le réalisme grec*, Cernăuți, Imprimerie „Glasul Bucovinei”, 1939; Aram M. Frenkian, *Scriseri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 247–259 [„Realismul grec”].

stoicilor, epicurienilor și indienilor. Intenția lui a fost doar să dovedească că imaginea fumului și focului la Sextus Empiricus are legătură cu considerațiile la fel de valide din logica indiană, toate acestea mărinind posibilitatea ca această expresie să fi fost transmisă autorului grec prin logica indiană.

Problema logică a definiției, adusă ca argument în articolul de mai sus, la fel ca și cea a conceptului, l-a preocupat constant pe Frenkian în studiile sale, începând cu expunerea din articolul „La définition de la ligne droite”, din *Buletinul Facultății de Științe din Cernăuți* (1938)⁴⁴.

Doi ani mai târziu în studiul *Le postulat chez Euclide et chez les modernes* (1940)⁴⁵ și-a însușit părerea lui Federigo Enriques, conform căruia criteriile noastre logice diferă de cele ale anticilor, în mod special în ceea ce privește definiția⁴⁶. Tot aici, Frenkian a expus „ideea revoluționară” a lui Nicolai Hartmann, emisă asupra filosofiei grecești, după care anticii n-au cunoscut conceptul, precum nici construcțiile abstracte ale spiritului⁴⁷.

În studiul *La méthode hippocratique dans le Phèdre de Platon* (1941) el continuă să dezbătă disjuncția dintre nume și lucruri, dintre nume și realități, iar în *Note sur le sens primordial du mot καθολου. (A propos des idées de Nicolai Hartmann)*, care urmează acestui studiu încearcă să aducă o contribuție la elucidarea problemei privitoare la *Cum și prin ce universalul poate diferi de concept?* sau la *Ce este universalul, dacă nu este concept?*

O privire sintetică asupra acestor probleme la Aristotel, o oferă în încheierea cercetărilor sale despre matematicile sumero-akkadiene, egiptene și grecești:

„Logica lui Aristotel era dominată de prioritatea substanței în raport cu atributele și accidentele sale. Pentru Aristotel conceptul sau termenul este extra-logic: el nu este deci, nici adevărat nici fals (*Categor.* cap. 4. sfârșit – *De interp.* cap. I sfârșit). Judecata poate fi adevărată sau falsă, dar conceptele, termenii judecății sînt străini de ideia de veridicitate și eroare. Deci termenii judecății, conceptele la Aristotel sînt asemănătoare pionilor și pieselor care se mișcă pe eșichierul care reprezintă judecata. Rezultă de aici slăbiciunea definiției la Aristotel. Silogismul demonstrează că un atribut revine în mod necesar unui subiect. Dar definiția nu poate fi demonstrată. Ea privește esența care nu poate fi decît constatată și prinsă printr-o intuiție intelectuală.

Definiția nu poate nici să intre ca premiză în demonstrația silogistică.

În consecință, la Aristotel definiția ca și conceptul sau termenul au un caracter extra-logic”⁴⁸.

„La începutul timpurilor moderne – spune Frenkian, în continuare – această logică a substanței a fost înlocuită treptat de o logică a relației în care accentul este pus pe relație, pe judecată, considerate ca anterioare termenului sau conceptului.

⁴⁴ Aram M. Frenkian, „La définition de la ligne droite”, în *Buletinul Facultății de Științe din Cernăuți*, vol. XII, 1938, pp. 238–245. Extras: Cernăuți, 1939.

⁴⁵ Aram M. Frenkian, *Le postulat chez Euclide et chez les modernes*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1940.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 68.

⁴⁷ *Ibidem*, pp. 54–58.

⁴⁸ Aram M. Frenkian, „Cercetări despre matematicile sumero-akkadiene, egiptene și grecești (III)”, în *Buletinul matematic*, tomul 2 (50), nr. 1, 1958, p. 16.

Este vorba aici de o mare răsturnare a spiritului geometric grec care a fost cauzată sau cel puțin favorizată de algebra venită din Orient”⁴⁹.

În ultimul an al vieții, Aram M. Frenkian a fost numit șef de sector la Centrul de Logică al Academiei Române. Nu a mai apucat traducă, după cum și-a propus, din textele fundamentale ale logicilor antice⁵⁰. Dar ne-a lăsat multe studii care constituie, după cum am văzut, și o pagină însemnată pentru istoria logicii. La acestea, s-a adăugat, postum, un volum din scrierile lui Sextus Empiricus, pe care ni l-a oferit într-o versiune personală⁵¹.

ARAM M. FRENKIAN. O BIBLIOGRAFIE A OPEREI:

- Aram M. Frenkian, *Mimēsis și Muzica. O contribuție la estetica lui Platon și Aristotel*, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și Editură „Glasul Bucovinei”, 1932.
- Aram M. Frenkian, *Études de philosophie présocratique*, [vol. I]: *Héraclite d'Éphèse*, Cernăuți, Imprimerie „Glasul Bucovinei”, 1933.
- Aram M. Frenkian, *Le monde homérique. Essai de protophilosophie grecque*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1934.
- Aram M. Frenkian, *Lumea homerică. Eseu de protofilosofie greacă*, cuvânt înainte: Gheorghe Vlăduțescu, trad. din limba franceză: Nicolae Baltă, București, Editura Herald (Colecția Cogito), 2012.
- Aram M. Frenkian, *Le problème homérique. Considérations sur l'origine des épopées homériques*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1935.
- Aram M. Frenkian, *Études de philosophie présocratique*, vol. II: *La philosophie comparée.- Empédocle d'Agrigente.- Parménide d'Élée*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1937.
- Aram M. Frenkian, „Ἰστορ, ἰστωρες, ἰστωρία”, în *Revue des Études Indo-européennes* (Paris), tom. I, fasc. 2-4, 1938, pp. 468–474. Extras: Bucarest, Librăria Academică/ Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1938.
- Aram M. Frenkian, „La définition de la ligne droite”, în *Buletinul Facultății de Științe din Cernăuți*, vol. XII, 1938, pp. 238–245. Extras: Cernăuți, 1939.
- Aram M. Frenkian, „Antichitatea și Freudismul”, în *Făt-Frumos* (Cernăuți), anul XIII, nr. 2, 1938; nr. 3, 1938, pp. 106–108. Extras: Cernăuți, Tiparul „Glasul Bucovinei”, 1938, 9 p.
- A. M. Frenkian, „Libertatea și determinismul la Bergson față de știința modernă”, în *Revista de pedagogie*, anul VIII, caetul III, 1938, pp. 213–243.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 17.

⁵⁰ O parte din proiectul său a fost preluat de Constantin Noica. Vezi: Al. Surdu, „Studii de istorie comparată a filosofiei universale la Aram Frenkian”, în *Confluente cultural-filosofice*, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 2002, pp. 142–149.

⁵¹ Sextus Empiricus, *Opere filozofice*, vol. I, traducere și introducere de Aram M. Frenkian, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România (Scriitori greci și latini, X), 1965. După cum menționează chiar Frenkian în introducere, numai cartea I din *Schițele pyrrhoniene* a avut parte de o traducere românească „valoroasă și conștiincioasă” făcută de St. Zeletin, publicată în anul 1923 în Editura Cultura Națională, sub titlul *Scurtă expunere a filozofiei sceptice*.

- Aram M. Frenkian, *Le réalisme grec*, Cernăuți, Imprimerie „Glasul Bucovinei”, 1939.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 247–259: „Realismul grec”.
- Aram M. Frenkian, „Parmenide, precursor al teologiei negative”, în *Codrii Cosminului* (Cernăuți), 1939, X-XII, pp. 476–481. Extras: Cernăuți, Tiparul Glasul Bucovinei, 1939, 8 p.
- Aram M. Frenkian, *Le postulat chez Euclide et chez les modernes*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1940.
- Aram M. Frenkian, *La méthode hippocratique dans le Phèdre de Platon*, suivie d’une *Note sur le sens primordial du mot καθολου*. (*A propos des idées de Nicolai Hartmann*), Bucarest, Imprimerie Nationale, 1941.
- Aram M. Frenkian, „Dece a fost condamnat la moarte Socrate?”, în *Revista de filosofie*, vol. XXVII, nr. 3-4, 1942, pp. 205–222. Extras: București, Imprimeria „Tiparul Universitar”, 1942.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 309–332.
- Aram M. Frenkian, „Complementaritatea psiho-fizică. Încercări de cosmologie relativistă”, în *Revista de pedagogie*, anul XII, caetele III–IV, 1942, pp. 184–200. Extras: București, Imprimeria „Tip. Universitar”, 1942.
- Aram M. Frenkian, „Les origines de la théologie négative de Parménide à Plotin”, în *Revista Clasică* (Paris_ București), tome XV, partea I-a: Filologie, Literatură, Istorie, 1943, pp. 11–50. Extras: București, Imprimeria Națională, 1943.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 260–300: „Originile teologiei negative de la Parmenide la Plotin”.
- Aram M. Frenkian, „Purușa–Gayōmard–Ανθρωπος. Quelques problèmes concernat la communauté indo-iranienne et la Grèce antique”, în *Revue des Études Indo-européennes* (Cernăuți), 1943, tome III, fasc. 1-2, pp. 118–131. Extras: Cernăuți, Editura Franz V. Mühlendorf (Librăria științifică), 1943, 14 p.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 70–80: „Purușa–Gayōmard–Anthropos. Unele probleme privitoare la comunitatea indo-europeană și la Grecia antică”.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 40–52: „Purușa–Gayōmard–Anthropos. Unele probleme privitoare la comunitatea indo-europeană și la Grecia antică”.
- Aram M. Frenkian, „Punarmrtyu et la «seconde mort» dans l’Apocalypse de Saint Jean”, în *Revue des Études Indo-européennes* (Cernăuți), 1943, tome III, fasc. 3-4, pp. 214–222.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 124–130: „Punarmrtyu și «a doua moarte»”.

- Aram M. Frenkian, „Ἱερα, κριματα”, în *Revue des Études Indo-européennes* (Cernăuți), 1943, tome III, fasc. 3-4, pp. 178–182. *Extras*: Cernăuți, Editura Franz V. Mühlendorf (Librăria științifică), 1943, 7 p.
- Aram M. Frenkian, *Geloză zeilor la vechii greci*, București, Imprimeria Națională, 1945.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 232–246.
- Aram M. Frenkian, *L'Orient et les origines de l'idéalisme subjectif dans la philosophie européenne*, vol. I: *La doctrine théologique de Memphis. (L'inscription du roi Shabaka)*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1946.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 131–281 [„Orientul și originile idealismului subiectiv în gândirea europeană, vol. I: Doctrina teologică de la Memphis (Inscripția regelui Shabaka)”].
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 53–231: „Orientul și originile idealismului subiectiv în gândirea europeană, vol. I: Doctrina teologică de la Memphis (Inscripția regelui Shabaka)”.
- Aram M. Frenkian, „Ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου”, în *Revue des Études Indo-européennes* (București/Paris), tom. IV, fasc. 1-2, 1947, pp. 38–49.
- Aram M. Frenkian, „Note à propos de l'article de M. Marcel Cohen «Κλειτορίς»”, în *Revue des Études Indo-européennes* (București/Paris), tom. IV, fasc. 1-2, 1947, pp. 247, 248.
- Aram M. Frenkian, „Epopoea lui Ghilgamesh și poemele homerice, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, anul I, no. 1, 1950, pp. 265–276.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 49–69.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998, pp. 15–39.
- Primii materialişti greci*, cu studii introductive de Prof. Ion Banu, traducerea textelor de Prof. A. Frenkian, București, Editura de Stat (Colecția „Texte filosofice”), 1950.
- Aristotel*, studiu introductiv și alegerea textelor: Prof. C.I. Gulian, traducerea textelor: Prof. A. Frenkian, București, Editura de Stat (Colecția „Texte filosofice”), 1951.
- Aram Frenkian, „Studii de matematică sumero-accadiană, egipteană și greacă”, în *Revista Universității „C.I. Parhon” și a Politehnicii București*. Seria Științelor Naturii, nr. 3, 1953, pp. 9–20.
- Aram M. Frenkian, „Conceptia despre zei a lui Euripide”, în *Studii de literatură universală*, [vol. I], 1956, pp. 141–150.
- Aram M. Frenkian, „Recherches de mathématiques suméro-akkadiennes, égyptiennes et grecques”, în *Bulletin mathématique*, nouvelle série, tome 1 (49), no. 1, 1957, pp. 17–32; II, tome 1 (49), no. 3, 1957, pp. 281–294; III, tomul 2 (50),

- nr. 1, 1958, pp. 5–17 (ultima parte a textului este în limba română: „Cercetări despre matematicile sumero-akkadiene, egiptene și grecești”; de asemenea titlul periodicului a devenit *Buletinul matematic*).
- Aram M. Frenkian, „Die typenbildende Geistesart der Hellenen in der Plastik und Literatur”, în *Das Altertum* (Berlin), Band 3, Heft 3, 1957, pp. 131–144.
- Aram M. Frenkian, „La théorie du sommeil d’après les Upanishad et le Yoga”, în *Studia et Acta Orientalia*, vol. I (1957), 1958, pp. 149–162.
- Aram M. Frenkian, „Înțelesul suferinței umane în tragediile lui Eschil”, în *Limbă și literatură*, vol. III, 1957, pp. 55–78.
- Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec și filozofia indiană*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române (Biblioteca antică – Studii), 1957.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filosofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 81–130.
- Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 1997, pp. 7–82.
- Aram M. Frenkian, „Sextus Empiricus and Indian Logic”, în *The Philosophical Quarterly* (Amalner/India), vol. XXX, no. 2, 1957, pp. 115–126.
- Aram M. Frenkian, „Die griechische Skeptizismus und die indische Philosophie”, în *Bibliotheca Classica Orientalis* (Berlin), III. Jahrgang, Heft 4, 1958, pp. 212–249.
- Aram M. Frenkian, „Notă privitoare la descifrarea scrierii lineare B din Creta și Grecia continentală”, în: *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958, pp. 291–293.
- Aram M. Frenkian, „Remarques sur le déchiffrement du linéaire B des inscriptions proto-grecques”, în *Dacia*, nouvelle série, tome II, 1958, pp. 425–436.
- Aram M. Frenkian, „Inscripțiile proto-grecești în scrierea lineară B și descifrarea lor”, în *Studii clasice*, vol. I, 1959, pp. 207–215.
- Aram M. Frenkian, „Die Historia des Pythagoras”, în *Maia* (Firenze), nuova serie, anno XI, fasc. 3, 1959, pp. 243–245.
- Aram M. Frenkian, „L’épopée de Gilgamesh et les poèmes homériques”, în *Studia et Acta Orientalia*, vol. II (1959), 1960, pp. 89–105.
- Aram M. Frenkian, „Înțelesul suferinței umane în tragediile lui Sofocle”, în *Studii de literatură universală*, vol. II, 1960, pp. 175–204.
- Aram M. Frenkian, „Ideogramele și determinativele în linearul B”, în *Studii clasice*, vol. II, 1960, pp. 303–307.
- Aram M. Frenkian, Les travaux de Paul Henry et Hans-Rudolf Schwyzer sur Plotin et les «Ennéades», în *Maia* (Firenze), anno XII, fasc. 4, 1960, pp. 289–309.
- Aram M. Frenkian, „Le déchiffrement du linéaire B. Sa validité et ses limites”, în *Dacia*, nouvelle série, tome IV, 1960, pp. 455–470.
- Aram M. Frenkian, „«Wherever there is smoke, there is fire»”, în *Analele Universității C.I. Parhon. Seria Acta logica*, anul IV, nr. 4, 1961, pp. 65–68.

- Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 1997, pp. 83–88: „Acolo unde este fum, este și foc”.
- Aram M. Frenkian, „Analecta Laertiana”, în *Studii clasice*, vol. III, 1961, pp. 395–403.
- Aram M. Frenkian, „L’Ennéade IV, 7 de Plotin et l’édition d’Eustochius”, în *Maia* (Firenze), anno XIII, fasc. 3, 1961, pp. 197–208.
- Aram M. Frenkian, „L’Ennéade IV, 7 de Plotin et l’édition d’Eustochius”, în: *Recherches sur l’Organon*, sous la direction de Ath. Joja, Bucarest, Éditions de l’Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, pp. 19–29.
- Aram M. Frenkian, „Langue et philosophie: la notion d’ἀρετή et l’Éthique d’Aristote”, în *Helikon* (Napoli), I, 3, 1961, pp. 439–448.
- Aram M. Frenkian, *Curs de istoria literaturii grecești. Epoca clasică (Secolele al V-lea și al IV-lea î.e.n)*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1962.
- Aram M. Frenkian, „La lacune du manuscrit plotinien Vindobonensis Phil. Gr. 226”, în *Maia* (Firenze), anno XIV, fasc. 3, 1962, pp. 175, 176.
- Aram Frenkian, „Le numérotations marginales intermittentes des manuscrits de Plotin”, în *Maia* (Firenze), anno XV, fasc. 2, 1963, pp. 143–147.
- Aram Frenkian, „Theophrast, De sensu, Kap. 10 [Doxogr. Gr. 502, 13 = VORS 5-9 I, 302, 23]”, în *Philologus* (Berlin), Band 107, Heft, ¾, 1963, p. 313.
- Aram M. Frenkian, „A propos des recherches de Vladimir Georgiev sur le linéaire A”, în *Kadmos* (Berlin), Band II, Heft 2, 1963, pp. 150, 151.
- Aram M. Frenkian, „Observations sur l’origine et la composition de l’épopée de Gilgamesh”, în *Studia et Acta Orientalia*, vol. IV (1962), 1963, pp. 91–94.
- Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, traducere din limba greacă de acad. prof. C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de prof. Aram M. Frenkian, București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne (Scriitori greci și latini, IV), 1963.
- Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, traducere din limba greacă de C.I. Balmuș, comentarii de Aram M. Frenkian, pref. și notă biografică de Adelina Piatkowski, ed. îngrijită de Ion Acsan și Adelina Piatkowski, București, Editura Minerva (Biblioteca pentru toți), 1997. [2 vol.].
- Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, traducere de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, Iași, Polirom (Plural clasic), 1997.
- Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor. Cărțile 1-2 [Filozofii presocratici]*, traducere din limba greacă de Acad. Prof. C.I. Balmuș, cu o introducere de Prof. Dr. Gh. Vlăduțescu, note și comentarii de Prof. Aram Frenkian, București, Paideia, 1998. [Ediție trilingvă română-greacă-latină].
- Aram M. Frenkian, *Doxografii greci*, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 2001. [Reproduce studiul introductiv al volumului].
- Aram Frenkian, „Le λόγος d’Héraclite et l’interprétation de A. Joja”, în *La Parola del Passato* (Napoli), vol. XVIII, fasc. 2, 1963, pp. 124–126.
- Aram M. Frenkian, „Emendationen zu den «Commentaria in Aristotelem Graeca»”, în *Philologus* (Berlin), Band 108, Heft, ¾, 1964, pp. 301–303.
- Aram M. Frenkian, „L’enseignement oral dans l’école de Plotin, în *Maia* (Firenze), anno XVI, fasc. 4, 1963, pp. 353–366.

- Aram M. Frenkian, „Les doxographies et les fragments des milésiens”, în *Studii clasice*, vol. VI, 1964, pp. 7–15.
- Aram M. Frenkian, „Le nombre des lettres par ligne du manuscrit plotinien Marcianus Graecus 240 (M)”, în *Studii clasice*, vol. VII, 1965, pp. 311–313.
- Sextus Empiricus, *Opere filozofice*, vol. I, traducere și introducere de Aram M. Frenkian, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România (Scriitori greci și latini, X), 1965.
- Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 1997, pp. 89–104: „Prefață și introducere la Sextus Empiricus, Opere filozofice I”.
- Aram M. Frenkian, „«Deținuții» (Ελκατοχι) în templul lui Sarapis din Memphis, în *Studii clasice*, vol. IX, 1967, pp. 121–141.
- Aram M. Frenkian, *Înțelesul suferinței umane la Eschil, Sofocle și Euripide*, București, Editura pentru Literatură Universală (Seria „Studii”), 1969. [Pregătită pentru tipar în 1946].
- Aram Frenkian, *Apollodoros sau „Despre bătrânețe” (Dialog socratic)*, cuvânt înainte de prof. dr. C. Poghirc, note, versiune română și studiu introductiv de lect. M. Nasta, bibliografia lucrărilor lui Aram Frenkian C. P[oghirc] și M. N[asta], București, [Universitatea din București. Facultatea de limbi străine. Catedra de limbi clasice și orientale], 1978. [Ediție bilingvă; litogr.]. [Mss. 1956].
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filozofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988, pp. 39–48. [Conține, revăzută, doar varianta în limba română].
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filozofice*, vol. I, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, st. introductiv de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică (Biblioteca de filosofie. Seria „Filosofie românească”), 1988. [Conține, în traducere, și lucrarea inedită *Plotin et l’Orient* (mss. 1962-1963): „Plotin și Orientul”, pp. 282–409].
- Aram M. Frenkian, *Scepticismul grec*, ed. îngrijită și postfață de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 1997.
- Aram M. Frenkian, *Scrieri filozofice. Studii de filosofie greacă și comparată*, ed. îngrijită, traduceri și note de Gh. Vlăduțescu și Dinu Grama, postf. de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Ararat, 1998.
- Aram M. Frenkian, *Doxografii greci*, București, Editura Paideia (Colecția de studii și eseuri), 2001.
- Aram M. Frenkian, *Lumea homerică. Eseu de protofilosofie greacă*, cuvânt înainte: Gheorghe Vlăduțescu, trad. din limba franceză: Nicolae Baltă, București, Editura Herald (Colecția Cogito), 2012.